

ЮВІЛЕЇ

*Лідія Пригоровська,
Віталій Пригоровський*

●

СКАРБНИЦЯ ЗНАНЬ ВЕЛИКОГО МИТЦЯ

Цього року минає 190 літ від часу заснування Сосницького повітового училища, на базі якого згодом було утворено міське трикласне (підвищеного типу) училище, потім - чотирикласне. Після закінчення міського приходського училища (нижчого типу) в останньому (трикласному, потім чотирикласному) продовжував навчання О.П. Довженко.

Одним із шляхів і засобів здобуття освіти є, як відомо, шкільне навчання. За твердженнями дослідників, школи на Сосниччині існували вже в XVIII столітті. А в самій Сосниці в 1750 році їх було шість. Утримувались вони за рахунок парафіян. Це були примітивні осередки набуття початкових знань, якими заправляли дяки. Взимку збиралися в них від 5 до 15 хлопців. Але рідко кому вдавалося доучуватись до кінця.

Важливим кроком у дальшому розвитку освіти було функціонування на Довженковій батьківщині - в Сосниці - повітового училища, відкритого в 1816 році, і паралельно з ним - міського однокласного училища, відкритого в 1818-ому [13; 633].

Вчилися в повітовій школі майже виключно діти дворян. У 1834 році таких було близько ста - точніше 91 учень.

Із достовірних джерел дізнаємось, що в 1894 році на утримання Сосницького повітового училища з державного казначейства відпускалося 2325 крб. та 100 крб. із зборів за навчання. Навчалося в ньому 55 хлопчиків. Почесним смотрителем був корнет Віктор Дмитрович Лишин, штатним - колезький асесор Микола Якович Морозов з освітою за Глухівський учительський інститут. Закономучителем з 1886 року працював у ньому священник Кирило Матвійович Захвалінський. Цю ж посаду з 1890 року займав він (за сумісництвом) і в Сосницькому однокласному міському приходському училищі.

Вчителями повітового училища рахувалися: Борис Модестович Журківський (вів уроки російської), Дмитро Павлович Добичин (викладав історію й географію), Іван Тарасович Підгорний (вчив математики) і Петро Мойсейович Скриль (чистописання, креслення й малювання).

Училище обслуговував лікар Василь Дмитрович Імшенецький.

На початку XX століття освітня мережа Сосниці була вже ширшою. Нею опікувалося земство. У його віданні перебували Змітнівське (в Сосниці) дівоче училище, Сосницька жіноча прогімназія і два сосницькі міські училища (перше та друге). На 1 січня 1903 року в усіх чотирьох закладах набували освіти 398 учнів [8; 24 - 27, 37, 70 - 77].

Дехто з авторів окремих видань (підручників, монографій, методичних посібників), торкаючись шкільного періоду в житті Олександра Довженка, услід за митцем повторює, що він навчався у Сосницькій початковій, а згодом у вищій початковій школі. Насправді ж офіційною назвою першої було - «Первое городское приходское училище» [8; 75-76], другої - «Трехклассное...» [9; 410], потім «Четырехклассное городское училище» [9; 484]. Підтвердження цього знаходимо також і в спогадах колишніх однокласників митця.

«Трикласне...» було відкрите 1 липня 1902 року на базі повітового [9; 410], а з 1 липня 1909-го воно вже стало чотирикласним [9; 484].

Що ж являли собою тогочасні трикласні й чотирикласні міські училища?

Згідно з Положенням 1872 року їх було створено замість повітових і приходських. Призначались вони для дітей біднішої частини населення і вважалися початковими загальноосвітніми закладами підвищеного типу з шестирічним строком навчання. До числа предметів, які викладалися, входили: закон Божий; читання й письмо; російська мова і церковно-слов'янське читання з перекладом на російську; арифметика; практична геометрія; географія та історія Росії - з необхідними відомостями із всезагальної історії; природознавство і фізика; креслення; малювання; співи; гімнастика. Проте значний відсів учнів (через матеріальні нестатки), відсутність належних приміщень, належної освіти в учителів, застосування зубрячки, муштри, а нерідко й фізичних покарань були основними недоліками навчально-виховного процесу.

У трикласних училищах курс кожного класу вивчався протягом двох років. У чотирикласних по два роки вчилися тільки в першому й другому класах, а в третьому й четвертому - по одному.

Молодші відділення трикласних, чотирикласних училищ, як правило, дублювали приходські початкові училища [12, с. 597-598]. Не випадково, що випускник приходського, маючи відповідні знання, старався вступити в міське трикласне, чотирикласне училище, «перескочивши» через молодше відділення першого класу. Пішов цим шляхом, до речі, й Сашко, як тоді називали Олександра Довженка. Він скоротив собі шестирічний термін навчання на один рік і в 1906 році став учнем старшого відділення першого класу Сосницького трикласного міського училища, яке в період його навчання набуло статусу чотирикласного.

На підтвердження сказаного багато цікавих матеріалів зібрано в Сосницькому музеї митця.

У спогадах колишнього співучня О. Довженка Івана Трохимовича Тишини читаємо: «Через чотири роки ми закінчили приходську школу, і мені, Сашку та ще деяким учням Леонтій Созонович (йдеться про вчителя Опанасенка. - **Л.П.** і **В.П.**) порадив вступити в «Городское... училище», яке стояло в центрі Сосниці. Це був невеликий одноповерховий будинок, який розміщувався на розі вулиць проти Соборної церкви. Ми з Сашком знову разом і подавали документи, і складали іспити, і знову сиділи на одній парті, на першій, перед столиком учителя» [6].

За свідченням ще одного співучня - П. А. Мойсеєнка, Довженко після закінчення приходського училища «по екзамену» вступив у старше відділення першого класу міського трикласного училища, яке згодом було перейменоване в чотирикласне [6].

Відаючи перевагу цим, на наш погляд, найдостовірнішим відомостям, вважаємо за потрібне внести деякі суттєві уточнення в сумнівні місця «Сторінок життя і творчості О. П. Довженка» (автор М. В. Куценко), що є поки що єдиною найповнішою спробою на шляху створення наукової біографії митця.

М. В. Куценко, базуючись на припущеннях, чого він не відкидає, часом вступу Довженка в міське училище називає осінь 1907 року. Саме ж училище іменує то як Сосницьке чотирикласне двокомплектне, то як Сосницьке вищепочаткове [2, с. 12, 10].

Наша ж схема така: рік вступу Сашка в училище - 1906, а послідовність у назвах училища - міське трикласне, потім - чотирикласне. Або інакше: вступивши в трикласне, Довженко закінчив міське училище вже як перетворене в чотирикласне.

Цю схему й беремо за основу.

Нині в музейній кімнаті Сосницької загальноосвітньої школи I-III ступенів, що носить ім'я митця, експонується парта, за якою сидів Довженко в міському училищі. Привертає увагу й дзвоник, що «кликав Сашка на уроки». За існуючою традицією, цей дзвоник урочисто подає свій голос тричі на рік: кожного першого вересня (в день початку занять); кожного десятого вересня (в день народження О. Довженка) і в останній день навчання (перед початком літніх канікул).

Вивчаючи матеріали Сосницького музею О. П. Довженка, численні архіви й довідники, нам пощастило встановити список вчителів Сосницького міського училища, які в різні роки навчали Сашка, починаючи з 1906-го. Це - вчителі-інспектори: Лука Васильович Головка, потім Микола Іванович Лебідь (учитель-інспектор на той час завідував училищем); законовчитель Кирило Матвійович Захвалінський; вчителі математики Дмитро Іванович Добичин, потім Павло Олександрович Козловський; учитель малювання Микола Павлович Белон (у деяких документах Белов); учителі-словесники Дмитро Миколайович Підгрушний, потім Микола Омелянович Климченко; ще один математик Олександр Васильович Максимов та вчитель природознавства Степан Трохимович Трош-Климченко.

У 1909-1910 навчальному році в чотирикласному міському училищі навчалось 87 учнів. Плата за навчання становила 10 крб. Навчання вели: учитель-інспектор М. І. Лебідь з освітою за вчительський інститут, викладав геометрію і природознавство (а перед цим, як засвідчили його учні, - географію і природознавство); законовчитель - священник К. М. Захвалінський з

освітою за духовну семінарію; учитель російської мови, арифметики й географії - П.О. Козловський з освітою за вчительський інститут; учитель російської мови та історії (по найму) - М.О. Климченко з освітою за духовну семінарію; учитель математики - О. В. Максимов, який мав звання вчителя повітового училища з цього предмета; учитель мистецтв (за наймом)

-
М.П.Белон з освітою за технічне училище малювання і вчитель гімнастики (за наймом)
М.Каркус.

У наступному 1910-1911 навчальному році в училищі працював той же вчительський колектив. Для Довженка це був останній випускний рік. Атестат про успішне закінчення повного курсу давав йому право на вступ до вчительського інституту і ще до тринадцяти різного профілю закладів. Найближчим виявився вчительський інститут у Глухові. Туди, як відомо, він і поїхав складати вступні іспити після закінчення міського училища.

Приміщення училища наймалось у спадкоємців померлого губернського секретаря М.С. Імшенецького. Воно стояло на розі вулиць Троїцької і Великоустуєнської. Санітарним нормам не відповідало. Але кращого в Сосниці не знайшлося. За нього сплачували щороку 600 крб. Така висока ціна, як зазначав учитель-інспектор М. І. Лебідь, була «не по средствам». Багатьом бажаючим вчитися доводилось відмовляти через тісноту. До закриття молодшого відділення 1-ого класу учні першого та другого відділень 2-го класу навчалися в одній кімнаті. Окремих кімнат для бібліотеки й фізичного кабінету не було. Шафи з книгами, навчальні посібники займали в класах і коридорах майже всю вільну площу. А про так зване рекреаційне приміщення й взагалі говорити нічого - його там не існувало.

Питання про будівництво нового приміщення для училища хоч і порушувалось, але його розв'язання раз по раз відкладалося до кращих часів з огляду на тяжкий фінансовий стан міста [7, арк. 13, 13 зв.].

В училищі діяли загальнообов'язкові правила. За одним із них, від учнів вимагалось носити формений одяг: темно-сірого кольору блузу, такі ж штани, сіре (військового крою) пальто з темними гудзиками, шкіряний з мідною бляхою пояс і темно-синій кашкет з гербом на околиці.

Про тодішній рівень знань учнів певне уявлення маємо з деяких візитаційних записів. Директор народних училищ Чернігівської губернії П. А. Войцехівський 26 травня 1909 року занотував, наприклад:

«Присутствовал на испытаниях: по истории в 1-м отделении 3 класса, рассмотрел все письменные экзаменационные работы по русскому языку и арифметике. На испытаниях по истории ученики отвечали вполне удовлетворительно... По арифметике пройден курс простых дробей с достаточным успехом, страдают несколько теоретические сведения, недостаёт точности и определённости при совершении действий над дробями, впрочем с одной только формальной стороны. Письменные ответы выпускных учеников по русскому языку выполнены в этом году слабо, на что нельзя не обратить внимания. Хотя такой результат объясняется частою переменою в последние два года преподавателей русского языка и довольно продолжительною болезнью учителя этого предмета...» [7, арк. 9].

Під час ревізії училища в новому навчальному році відповідні висновки були зроблені теж. «В цілому, - зазначалося в них, - учні справляля хороше враження». Добре відповідали на уроках російської в першому класі. Задовільно - в другому і з арифметики - в третьому. Разом з тим говорилося й про недоліки: «В училище нет учителя по естествознанию, а потому 3-й и 4-й класс доколе занимаются в одной комнате». Наводились факти низької активності учнів у процесі навчання [8, арк. 9 зв.].

У числі учнів, які разом навчалися з О. Довженком, сосницькі старожили під час опитування в 1969 році назвали: Федора Гайду, Менделя Гершинського, Віктора Лего, Захарія Степаненка, Павла Коленка, Івана Руденка, Мусія Плавинського, Івана Авраменка, Івана Наконечного, Григорія Довгого, Олександра Добичина, Антона Граковського, Антона Дорошенка, Івана Тишину, Василя Ковпака, Івана Ковпака, Василя Пирогова, Василя Боя, Віктора Хмельницького, Миколу Ревенка, Василя Раєвського, Андрія Довгого, Якова Назаренка, Пантелеймона Мойсенка, Григорія Савченка [6].

Яким був Довженко як учень міського училища? Яку роль зіграло воно в формуванні широти його інтересів, його свідомості, його настирливого уміння сумлінно вчитись і вчити своїх ровесників? Про це також довідуємося з різних джерел.

«Навчання, - писав Олександр Петрович, - давалося мені легко. Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило. Мені здавалося, що вчителі самі щось не розуміють і тому їм здається, що я відмінник» [1, с. 19].

А він таки був відмінником.

За спогадом Я. Д. Йоффе, що йшов на клас нижче, Сашко завжди привертав до себе увагу. Вчителі ставили його в приклад, особливо на уроках літератури, малювання, креслення. Його

учнівські твори читалися вголос. На уроках малювання демонструвались його роботи, а кінь, якого він малював, «вискакував» з-під олівця, мов живий [6].

Та головне, що виділяло Сашка в училищі, - це його виняткова старанність у засвоєнні знань. Він був завзятий до «письменства», згадував І. Т. Тишина. Більше всіх знав, тому що більше за всіх читав. Краще за всіх відповідав на уроках. По-товариськи допомагав слабшим.

Від кожного з учителів Сашко переймав не тільки теоретичні знання, а й певні особистісні риси. Багато в чому наслідував їх.

Ведучи уроки природознавства і географії, учитель-інспектор Лебідь володів винятковим даром доступно подати матеріал. Тактовний, коректний, сміливий і винахідливий, він неабияк сприяв розвитку пізнавальних інтересів. Сашкові імпував ще й тим, що ніколи не «прискіпувався» до учнів, разом з ними здійснював численні уявні подорожі по різних частинах світу, жваво розкривав тему, широко користувався наочністю. Він читав на своїх уроках захоплюючі твори видатних мандрівників про важливі географічні відкриття, екзотичну природу, побут і звичаї тубільців, знайомив з романами Діккенса та іншими цікавими книгами, які приваблювали незвіданим.

Звідси й одне з романтичних прагнень Довженка-учня.

«Я, - зауважував український митець, - мріяв у ранній юності зробитися капітаном далекого плавання...» [1, с. 20].

Капітаном далекого плавання він не став. Зате перше, чого досяг, - став учителем. А в учительській справі завжди добрим підґрунтям були йому як педагогіка, так і методика основи вчителів.

В училищі російську словесність викладав спочатку Дмитро Миколайович Підгрушний. Він привчав учнів писати твори на вільні теми. Він, до речі, й звернув увагу на творче обдаровання Сашка. Його роботи вважав найкращими.

Особливо високу оцінку дістала в класі Сашкова художньо-поетична розповідь, що мала назву «Святки». Йшлося в ній про народні новорічні розваги.

«Ми всі, - згадував Яків Назаренко, - були вражені, - так гарно воно вийшло у Довженка».

Розповідь таїла в своєму підтексті, читаємо в іншому місці, ще й виклик самодержавству та мракобісью [3, с. 47].

Під орудою вчителя в міському училищі інсценізувалась байка Крилова «Ворона й Лисиця», і Сашко був одним із активних учасників цього дійства - читав текст від автора [4, с. 134].

Це Сашкове захоплення дає підстави гадати, що завдяки Підгрушньому в нього досить рано прокинувся потяг до самодіяльного мистецтва. Адже Сашко несподівано й сам почав влаштовувати вистави. Розігрував епізоди з творів Гоголя та Шевченка. Не міг утриматись, щоб чогось не додати від себе.

У дні відзначення 100-річчя з дня народження М. Гоголя він охоче читав своїм друзям уривки з «Тараса Бульби». А після цього уривки інсценували. Слова автора озвучував Яків Назаренко, сам Сашко грав Тараса, іншим хлопцям дісталася решта ролей: Мойсеєнкові - Остапа, Моргуніві - Андрія.

Коли Підгрушного замінив Климченко, в училищі посилилася увага до виразного декламування художніх творів. Знайомлячи учнів з такою унікальною пам'яткою, як «Слово о полку Ігоревім», М. О. Климченко чудово її читав. Услід за ним окремі уривки «Слова» зразково декламували й учні. А Довженко, незважаючи на важкий текст твору, вивчав напам'ять найбільш яскраві місця, черпав у «Слові» глибоку духовну силу.

Сашкові відповіді на уроках літератури, за свідченнями співучнів, були, як завжди, блискучими: клас заміряв, чарівна усмішка з'являлася на обличчі вчителя.

Навчаючи учнів декламувати, Климченко радив їм відчувати слово, як музику, і наполегливо добивався цього.

На уроках російської учні часом питали в нього про українську: чому не вивчають її в училищі? Російську вивчають, а українську - ні. Розумний учитель тоді вдавався в цікаві роздуми. Розповідав, починаючи здалека. Цитував циркуляри російських самодержавців, у яких офіційно тлумачилось, що української мови «немає й бути не може». Але при цьому у власну думку висловлював. Він вважав, що українська мова була і є, і що її ніколи й нікому забувати не можна. Він пов'язував ці питання з існуванням у світі добра і зла. А там, де зло, годі й сподіватися, що не буде лиха добру. Вчитель вів своїх вихованців до істини через складний лабіринт тривалих історичних процесів; у дохідливій формі пояснював, як і чому українська земля приваблювала загарбників, заради чого її нещадно топтали і пљондрували; намагався ще більше збудити в учнів певні природні прояви національного інстинкту, святі почуття причетності до українського кореня, до українства в цілому [5, с. 17-20].

В училищі Климченко завідував бібліотекою. А його найпершим помічником був Сашко.

Сашко любив книги, мав у домашній бібліотеці рідкісні видання. За його прикладом чимало

училищан взялося й собі за створення власних бібліотечок. З цих малесеньких книжних копілок згодом організували учнівську, і її постійно поповнювали виданнями, придбаними на ярмарку [3, с. 48].

Однокласники-книголюби часто і допізна засиджувались у Гриця Довгого, чия домашня бібліотека теж вигідно відрізнялась від інших. Твори Пушкіна, Гоголя, Шевченка, Гюстава Емара, Фенімора Купера, Жюль Верна красувалися в ній на видному місці. На загальне прохання друзів Сашко дещо з цих книг читав. А найчастіше - повісті, видані пасічником Рудим Паньком, як тоді говорились про гоголівські «Вечори на хуторі біля Диканьки».

Бібліотека училища в своєму фундаментальному фонді мала 1275 номерів книг [8, арк. 9]. То ж усе, що було в ній найвагоміше, перчитувалось у першу чергу Довженком.

Йому, зазначав однокласник Віктор Хмельницький, був вільний доступ і до таких творів письменників, які іншим чомусь не видавались.

За спогадом І. Є. Наконечного, Сашко особисто йому давав прочитати книгу О. Толстого «Князь Серебряний» і потім цікавився враженнями. А з книгою, яка починалася описом часів Рюрика і кінчалася царюванням Миколи II, прийшов до міського училища.

Книга була заборонена. Князі й царі зображувалися в ній запеклими ворогами народу. Про можновладців Олександра II писалось, наприклад:

Отпусти крестьян на свободу
В девятнадцатый день февраля,
Но землицы не дали народу, -
Вот вам милость дворян и царя!
Мужички без земли голодают,
А дворяне и рады тому,
Что дешевле они нанимают
Мужичков на работу свою.

«Коли б хто з представників влади узнав за цю книгу, - згадував Наконечний, - багато кого б виключили із школи. Але ми були дружні, і ця книга нам давала добрий матеріал для розмов і думок» [6].

Як бачимо, від Підгрушного й Климченка Довженко успадкував любов до художнього слова, до мови й літератури.

З наявних джерел відомо: будучи старшокласником, він з особливою зацікавленістю відвідував Сосницький театр, де ставились українські п'єси. Грав на гітарі, на балалайці. Разом із усіма дружно співав «Заповіт» і «Реве та стогне», коли прогулювались човном.

Постійно допомагаючи в домашній роботі матері, часто просив її заспівати українських пісень. І потім слухав, як зачарований.

Окреме місце в освіті Олександра Довженка займала математична наука. Уроки математики, що вів їх учитель Дмитро Іванович Добичин, робили також на нього помітний вплив. Добичин ніколи нікого не ображав, не насміхався над відстаючими, а коли вважав за потрібне, висловлював докір всього лиш одною фразою:

- Без математики, як без хліба, далеко не заїдеш.

При перевірці знань він дивував Сашку своїми безпомилковими викликами саме тих учнів, які приходили на уроки, не розв'язавши задач.

Сашкові якихось зайвих серйозних клопотів задачі не завдавали. Проте над важкими інколи засиджувався й до півночі. Їх розв'язував різними варіантами, шукав найправильніші. А коли сталося так, що в одній із задач результат не збігся з відповіддю в підручнику, впевнено заявив: там помилка. За це одержав потім п'ятірку з плюсом [4, с. 133].

Математика, говорив Довженко, потрібна. Вона привчає до точності розрахунків, до послідовного, логічного мислення.

Точним, логічним, послідовним, відповідальним, як слушно зауважив пізніше Сергій Плачинда, він і піде в життя.

Уроки Добичина формували в нього чіткість життєвої лінії, виробляли звичку швидко розбиратися у головному, враховуючи всі плюси й мінуси.

Сашкова пристрасть до малювання формувалася теж в училищі. Вчитель М. П. Белон привчав учнів помічати прекрасне, знаходити потрібні барви, тіні, штрихи і лінії при змалюванні тих чи інших об'єктів, не цуратись щоденних вправ.

Від нього в хлопця з'явилося переконання, що люди, здатні переносити на папір красу навколишньої природи, - щасливі своїм талантом.

Учитель завжди відзначав на уроках малюнки Сашка. І, звичайно ж, неабияк радів. Зошит для малювання хлопцеві вів бездоганно. Ніколи не відмовлявся від того, щоб допомогти друзям.

«Учився я добре, - згадував І. Є. Наконечний, - але малювання ніяк не виходило. Тоді прийшов на допомогу Довженко. Він малював найкраще, та й не було йому рівного в малюванні.

Було до уроків подивиться на мій малюнок, що зроблений мною дома, похитає головою і каже: - «Давай» я. І зразу в нього виходить вправний малюнок. Але учитель може помітити, що не я малював. Тоді Олександр старався малювати під мій «почерк», аби не одержать двійки».

Уроки малювання служили Сашкові немовби стимулом, своєрідним зарядом натхнення, розвивали в ньому справжній художницький смак.

«Може створитися враження, - цілком справедливо застерігав Я. А. Назаренко, - що Довженко тільки й сидів за книгами». А ми додамо від себе - над уроками, над виконанням домашніх завдань, над малюванням.

Таке враження було б помилковим. Глибше вивчення цього періоду в житті Довженка показує, що йому властиве було все підліткове.

Як і кожен із однокласників, Сашко любив ігри, виявляв у них спритність. Гра в сніжки, у городки, прогулянки в ліс і на міст через Убідь, риболовля, плавання на човні - то було його пристрасно. У години дозвілля він охоче розповідав друзям про козаків-запорожців, про чумаків, про окремі важливі події із «забороненої історії України». Перепадало, звичайно, й тим, до кого не мав симпатій.

До останніх належали в нього три одіозні особи: регент учнівського хору Дижук, законовчитель К. М. Захвалінський і священник Петро Попов.

Регента зненавидів Довженко за його жорстоке поводження. Той занадто вдавався до покарань.

Не складалися в нього стосунки й з отцем Кирилом, який лютував не менше. Бо коли Сашка починали цікавити малоймовірні речі (про всемогутність Бога; про непорочність Богородиці-дів), Захвалінський тут же вибухав гнівом. Він хотів навіть виключити Довженка з училища. Проте цей його намір не підтримали вчителі [4, с. 133]. За чесне зізнання в своєму зневір'ї в Бога сосницький пан-отець, священник Петро Попов нічого не знайшов кращого, як «огріти» Сашка хрестом [3, с. 51].

Зрозуміло, що після фактів таких «причасть» настроєність хлопця проти релігії не могла змінитись примиренням. У всіх своїх діях він прагнув дійти до істини власним розумом. І хоч життя не скупилось гіркими уроками, він не втрачав сподівань на добрі зміни в прийдешньому.

З усього цього неважко зробити висновки.

Міське училище склало важливий етап у формуванні юнацьких інтересів Довженка і розвитку його активності. Воно збагатило його уяву про далеко непрості речі у природі й суспільстві, зміцнило кращі морально-вольові якості, задатки лідерства. Постійно поглиблюючи знання, старанно повторюючи пройдене, він був прикладом у навчанні. Горів бажанням осягти більше, ніж викладалось учителями, і жити, як він писав, у «багатьох життях, професіях, країнах і навіть видах».

У цей період йому здавалось, що він все може, все легко. Тому й у виборі майбутнього фаху не замикався на чомусь одному. Його мрії літали в сфері архітектури, живопису, мореплавства, далекого плавання, розведення риб і вчителювання. Однак тоді йому реально світила тільки одна професія - вчительська. І Довженко обрав її.

Джерела та література:

- 1 Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т. 1. - К., Дніпро, 1983.
- 2 Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка. - К., Дніпро, 1975.
- 3 Плачинда С.П. Олександр Довженко. Біографічний роман. - К., Молодь, 1980.
- 4 Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. - К., Дніпро, 1973.
- 5 Семенчук І. Зорак // Дивослово. - 1994. - №8.
- 6 Фонди Сосницького музею О. П. Довженка.
- 7 ЦДІАК України. - Ф. 707. - Оп. 229. - Од. зб. 70.
- 8 ЦДІАК України. - Ф. 707. - Оп. 160. - Од. зб. 106.
- 9 Отчет Сосницького уездного земства по народному образованию за 1902 год. - Сосница. - 1903.
- 10 Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909/10 год. - К. - 1909.
- 11 Памятная книжка Киевского учебного округа на 1911/12 год. - К. - 1912.
- 12 Педагогическая энциклопедия. Т. 1. - М., СЭ, 1964.
- 13 Том «Черниговская область» // История городов и сел Украинской ССР. - К. - 1983. - С. 633.

